

LIBRIS

Volume publicate la Humanitas:

We know
books

Istorie și mit în conștiința românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011, 2017, ediție ilustrată); *Jocul cu trecutul: Istoria între adevăr și ficțiune* (1998, 2002, 2008); *Două secole de mitologie națională* (1999, 2002, 2005, 2011, 2017); *Mitologia științifică a comunismului* (1999, 2005, 2011); *Sfârșitul lumii: O istorie fără sfârșit* (1999, 2007); *Pentru o istorie a imaginarii* (2000, 2006); *România, țară de frontieră a Europei* (2002, 2005, 2007, 2012); *Mitul democrației* (2003, 2007, 2013, 2020); *Între inger și fiară: Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre* (2004, 2011); *Jules Verne: Paradoxurile unui mit* (2005); *Omul și clima: Teorii, scenariu, psihoză* (2005, 2017); *Tinerete fără bătrânețe: Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi* (2006); *Occidentul: O interpretare istorică* (2007, 2024); *Napoleon III cel neîubit* (2008); „Germanofilia”: *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial* (2009, 2010, 2013); *Franța, hegemonie sau declin?* (2010); *Tragedia Germaniei: 1914–1945* (2010, 2012, 2024); *Capcanele istoriei: Elita intelectuală românească între 1930 și 1950* (2011, 2012, 2016); *Istoriile mele: Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia* (2012); *Explorarea imaginară a spațiului* (2012); *De ce este România altfel?* (2012, 2013, 2018); *Eugen Brode (1850–1912): Destinul frânt al unui luptător național* (2013); *Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine* (2013, 2017, 2024); *Balcic: Micul paradis al României Mari* (2014, 2020); *Primul Război Mondial: Controverse, paradoxuri, reinterpretări* (2014); *Dosarele secrete ale agentului Anton: Petru Comarnescu în arhivele Securității* (2014); *Suveranii României: Monarhia, o soluție?* (2014); *Maria, regina României, Jurnal de război* (3 vol., editor) (2014–2015); *Cum s-a românizat România* (2015); *Mihai Eminescu, românul absolut: Facerea și desfacerea unui mit* (2015); *Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe)* (2016); *Un joc fără reguli: Despre imprevizibilitatea istoriei* (2016); *În jurul Marii Uniri de la 1918: Națiuni, frontiere, minorități* (2017); *De la Dacia antică la Marea Unire, de la Marea Unire la România de azi* (2018); *Cum am trecut prin comunism: Primul sfert de veac* (2018); *Cum am trecut prin comunism: Al doilea sfert de veac* (2019); *Întrebări fără răspuns (sau cu prea multe răspunsuri)* (2019); *Românii și Europa: O istorie surprinzătoare* (2020); *Scurtă istorie a dezastrelor naturale: Epidemii, cutremure și dereglări climatice* (2020); *O privire teoretică asupra istoriei* (2022); *De ce este România altfel? Zece ani mai târziu* (2022); *Un istoric incomod: 32 de interviuri cu Lucian Boia* (2023)

LUCIAN BOIA

OCCIDENTUL O INTERPRETARE ISTORICĂ

Traducere din franceză
de Emanoil Marcu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuprins

I. Introducere	
O Europă sau mai multe?	5
II. Premise	23
III. Demarajul	
(secolele al XI-lea–al XIV-lea)	52
IV. Cuceriri	
(secolele al XV-lea–al XVIII-lea)	84
V. Supremație	
(secolul al XIX-lea)	137
VI. Incertitudini	
(secolul XX și începutul secolului XXI)	185
Câteva precizări și concluzii	236

Redactor: Vlad Russo
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Luminița Drăgan
DTP: Manuela Manița

Tipărit la Livco Design

Lucian Boia
L'Occident Une interprétation historique
© 2007, Société d'Édition Les Belles Lettres, Paris.

© HUMANITAS, 2007, 2024
pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Boia, Lucian
Occidental: o interpretare istorică / Lucian Boia;
trad. din franceză de Emanoil Marcu. –
București: Humanitas, 2024
ISBN 978-973-50-8491-2
I. Marcu, Emanoil (trad.)
94

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

1. Introducere

O Europă sau mai multe?

De la o lume fărâmițată la mondializare

OMENIREA A EVOLUAT MULT TIMP pe căi separate. Până într-o epocă destul de recentă, istoria lumii se prezintă ca un mănunchi de istorii specifice, fiecare păstrându-și autonomia. Desigur, separarea nu a fost niciodată totală. Toate fragmentele, mari sau mici, triburi sau imperii, erau prinse într-o rețea de schimburi care, de la o regiune la alta, tindeau să acopere spații considerabile; însă particularul se dovedea mai puternic decât universalul. Pământul era prea mare, cu mult mai mare decât în zilele noastre. Sub acest aspect, distanțele în sine nu spun mare lucru. Măsura adecvată în acest caz e cea de spațiu/timp. Imperiul Roman „dura“ două-trei luni de la un capăt la altul: timpul în care putea fi parcurs cu mijloacele disponibile; cu alte cuvinte, era mai vast decât întreaga lume de astăzi. În zorii revoluției industriale, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pentru a străbate Franța de la nord la sud era nevoie de cel puțin zece zile (într-o epocă în care ocolul lumii însemna doi ani de navigație).¹ Chiar și preținsele „Imperii universale“ intrau în

1. Timpul necesar pentru a parcurge distanțele, din Antichitate până în epoca modernă (în spațiul mediteranean), la Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. II, vol. I, Paris, 1966: „L'espace, ennemi numéro 1“, pp. 326-361.

logica unei lumi fragmentate și compartimentate, prea mare nu doar pentru a forma un ansamblu unitar, ci chiar și pentru a permite principalilor actori istorici să ia cunoștință unii de existența celorlalți. Romanii și chinezii credeau că hotarele lor se întindeau până la marginile lumii; se ignorau reciproc și nici unii, nici ceilalți nu aveau nici o idee despre imperiile indiene din America. Într-o epocă mai recentă, „economie-lumi” identificate de Immanuel Wallerstein și Fernand Braudel (*Occidentul, Rusia, Imperiul Otoman, China...*) continuau să-și păstreze personalitatea distinctă în pofida forțelor ce acționau deja pentru unificarea planetei.

Cu siguranță, această lume fărâmițată nu mai este a noastră. Acum trăim pe un Pământ din ce în ce mai mic (mai mic decât Franța secolului al XVIII-lea) și în care cel mai mic segment e bine integrat într-un ansamblu universal. O evoluție irezistibilă, materială și în același timp mentală, a sfârșit prin a dezenclaviza spațiul, deschizând istoriei un curs nou, iar omenirii perspective nebănuite.

Ca să ajungă la acest rezultat, oamenii trebuiau să-și schimbe viziunea: să mizeze pe schimbare în loc să insiste pe conservarea lumii existente, să lichideze frontierele în loc să se închidă la adăpostul lor protector. Pentru asta era necesar un tip de civilizație diferit, capabil să imagineze un proiect inedit și să-l pună în practică. Reelaborare extrem de complexă, dar care poate fi rezumată într-un singur cuvânt: *Occidentul*. O civilizație diferit structurată și motivată a irupt la un moment dat în istorie și a schimbat complet datele jocului. Lumea de astăzi, cu bune și cu rele, este produsul Occidentului, invenția lui exclusivă, „marca lui înregistrată”. Nu e vorba de a ignora participarea

Același autor, despre Franța în secolul al XVIII-lea: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe – XVIIIe siècle*, vol. III, Paris, 1979, pp. 270-271.

„celorlalți” la acest proces, dar ei au trebuit să participe, cu sau fără voie, la un joc impus (chiar dacă uneori, după o perioadă de ucenicie, i-au egalat – iar mâine poate îi vor depăși – pe cei care l-au inventat).

Motivul acestei cariere excepționale a Occidentului și a modelului occidental – iată ce-și propune să cerceteze eseu de față, combinând o reexaminare critică a interpretărilor de până acum cu puncte de vedere mai personale. Funcția istorică a Occidentului merită analizată cu atât mai mult cu cât în zilele noastre ea riscă să devină mai puțin evidentă. După ce a împins lumea pe calea mondializării și implicit a occidentalizării, Occidentul plătește prețul succesului său. Valorile și instrumentele inventate în Vest au ajuns – în amestecuri și proporții variate – în toate colțurile planetei. „Ceilalți” au învățat regulile jocului, iar cei mai performanți sunt deja, sau vor fi în curând, la același nivel cu modelul lor. Liniile de fractură se desenează altfel decât în trecut; opoziția Nord-Sud, între jumătatea bogată și jumătatea săracă a planetei, a devenit mai reprezentativă decât vechea distincție între Occident și „restul lumii”.

Două sau trei Europe

LA FEL, CONSTRUCȚIA EUROPEANĂ, deși pornită din Vest, depășește deja spațiul istoric al Occidentului. Așteptând finalizarea proiectului, pare deja potrivit să scoatem în evidență unitatea istorică a continentului întreg, și nu doar a jumătății sale occidentale. Separate cu forța de dominația sovietică și de Războiul Rece, națiunile Europei Centrale și de Est și-ar regăsi astfel familia, casa comună. Din punct de vedere istoric, e numai parțial adevărat: atribuind trecutului culorile viitorului, riscăm să greșim epoca.² Delimitarea

2. Printre cele mai recente istorii „unitare” ale Europei, dar în care Europa de Est e tratată destul de vag (dovadă a dificultății de a o lega

Est-Vest nu poate fi imputată exclusiv comunismului: acesta a lărgit o falie deja existentă, rezultat al unei evoluții istorice divergente (dar care tindea totuși să se atenueze, într-un context de occidentalizare, în perioada care a precedat ruptura provocată de revoluția rusă și de expansiunea sovietică). Se poate paria pe viitorul Europei fără o rescieri deformată a istoriei sale. Dacă Europa va fi cu adevărat *una* (deși jumătatea ei „rusă” continuă să pună probleme), asta nu înseamnă neapărat că a și fost *una*, că unitatea sa era înscrisă de la început în configurația sau destinul ei.

În fapt, din punct de vedere geografic și istoric, Europa este un concept destul de vag și nu destul de funcțional, dată fiind diversitatea conținutului său. Istoria nu se face jonglând cu continentele. Ce este Asia? Cum să aduni laolaltă, într-o interpretare coerentă, Arabia și Japonia, India și Siberia? Africa, la rândul ei, e net separată: o Africă neagră, sud-sahariană, și o Africă mediteraneană, strâns legată, de-a lungul întregii sale istorii, de Europa meridională și Orientul apropiat. Europa prezintă poate mai multă coerență fizică, umană și culturală, dar nu într-atât încât să formeze o veritabilă unitate istorică. În plus, diviziunile spațiului și liniile civilizațiilor se schimbă în timp. Pentru Antichitatea clasică, spațiul comun prin excelență era Mediterana, situată la răspântia celor trei continente. Ea reunea într-un singur ansamblu segmente din Europa, Asia și Africa. Grecia și Roma erau mai apropiate, mult mai apropiate de Siria, de Egipt, de Tunisia decât de triburile germanice și slave care trăiau în regiunile nordice ale Europei. Misiunea istorică a

din punct de vedere istoric de Occident), se pot consulta, în franceză: Charles-Olivier Carbonell, Dominique Biloghi, Jacques Limouzin, Frédéric Rousseau, Joseph Schultz, *Une histoire européenne de l'Europe*, 2 volume, Toulouse, 1999, și în engleză: Norman Davies, *Europe. A History*, Londra, 1996 și 1997.

Imperiului Roman a fost să lege mai strâns, într-o construcție politică unitară, teritoriile și culturi care evoluau într-o atmosferă similară. Chiar și după dezmembrarea lui, chiar și după expansiunea islamică, spațiul mediteranean a continuat să prezinte o amprentă specifică, pusă în evidență de cartea lui Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949), în dezacord cu teza nu mai puțin celebră dar mai controversată a lui Henri Pirenne care – în lucrarea sa *Mahomet et Charlemagne* (1937) – vedea în Islam factorul care ar fi distrus complet schimburile transmediteraneene.

Dar Europa era deja pe cale să-și redeseneze liniile de demarcație. Opoziția Nord-Sud, fundamentală în timpul Antichității, s-a mai atenuat după aceea, deși n-a dispărut complet niciodată și a continuat să joace un rol istoric. În schimb, deosebirea Est-Vest, identificabilă deja în lumea greco-romană (și materializată în anul 395 prin împărțirea Imperiului), s-a impus la scara întregului continent, determinând evoluții divergente; a fost o falie profundă, separând structuri și atitudini politice, sociale și religioase.

Este important să ținem seama și de aspectul fizic al continentului – evitând capcana interpretărilor unilaterale și deterministe, dar fără a ignora faptul că istoria nu se desfășoară pe o scenă abstractă. Europa meridională, structurată în jurul Mediteranei, prezintă într-adevăr o tipologie aparte, cu decupajul ei peninsular și insular, cu clima ei pe drept numită mediteraneană și cu un peisaj nu mai puțin specific. Mai la nord, separarea între Vest și Est e tot atât de evidentă. Jumătatea occidentală a continentului este extrem de fragmentată, cu un relief variat, cu o altitudine medie destul de ridicată și un contur dantelat, permițând mărilor să pătrundă adânc în masa continentală. De la Vest spre Est, continentul se lărgeste. Europa răsăriteană (fără marginea ei mediteraneană), mai precis spațiul rus

(ex-sovietic), se remarcă prin masivitatea sa, prin altitudinea destul de joasă și aproape uniformă – o câmpie întinsă – și o relativă depărtare de Ocean și de mările limitrofe (asta explică politica maritimă a Rusiei – obsedată să forțeze ieșirea la Marea Baltică, Marea Neagră și Mediterana, și chiar mai departe, la Pacific –, o constantă geopolitică începând de la Petru cel Mare). Datele climatice se înscriu în aceeași tipologie: o climă continentală pronunțată, contrastând cu clima relativ blândă a Occidentului oceanic și a Sudului mediteranean, și care, pe măsură ce înaintează spre Est, se apropie de clima siberiană (fără să fie la fel de aspră). În concluzie, lanțul muntos al Uralilor – frontiera convențională a Europei – pare puțin semnificativ față de continuitatea evidentă dintre câmpia rusă și câmpia siberiană.

În replică la această schiță de geografie fizică europeană, se poate obiecta că fenomenele istorice nu se aliniază docil la formele de relief, mări și clime. Până la un punct, e adevărat; dar dacă nu e înțelept să absolutizăm interpretarea geografică, nu este înțelept nici s-o ignorăm ori s-o minimalizăm; asupra acestui aspect va trebui să revenim. O altă remarcă pe care-o auzim este că Occidentul nu e nici el omogen și că, în plus, nici o frontieră precisă nu-l separă de jumătatea răsăriteană a continentului. Dar dacă vom căuta spații umane omogene perfect delimitate față de alte spații la fel de omogene, există riscul să nu le găsim niciodată. Un concept se construiește pe o viziune sintetică a lucrurilor și presupune un efort de simplificare și abstractizare. Altminteri, nu ne rămâne decât să renunțăm la orice categorie și să constatăm, simplu, că universul e format din atomi, iar omenirea din indivizi. Că Occidentul este compozit, se înțelege de la sine. Chiar și în zilele noastre, în condițiile unei apropieri economice, culturale și umane fără precedent, Italia nu e Germania, iar Franța nu e Anglia. Deosebiri erau și mai pronunțate în secolele precedente, și nu doar

între țări, ci de la o regiune la alta, chiar de la un sat la altul sau de la o vale la alta. Într-o lume fărâmițată, „pereții“ ce separau marile civilizații și „economiile-lumi“ se regăseau, la scară redusă și mai permeabili, la nivel „național“, regional și local. Viața socială rămânea extrem de localizată și înrădăcinată într-un spațiu restrâns. Occidentul era un mozaic, la fel și fiecare din părțile sale constitutive. Exemple pentru a ilustra o asemenea stare de lucruri avem din belșug. Sistematizând datele unei anchete antropologice privind tineretul de sex masculin, cartografia Franței realizată de Emmanuel Le Roy Ladurie și colaboratorii săi pentru deceniul 1820-1830 oferă imaginea unei țări fărâmițate (contrar ideilor preconceptuate despre unitatea spațiului francez, realizată de monarhia absolută și apoi de Revoluție).³ Franța acelei epoci apare ca un mozaic format din bucățele, adesea mai deosebite între ele decât era Franța în ansamblul ei față de restul lumii; e suficient să amintim că procentajul de alfabetizare varia, de la un colț al țării la altul, între mai puțin de 10% și peste 80% (diferență greu de regăsit în zilele noastre chiar și la scara planetei). Totuși, aceste deosebiri nu pot șterge un fond de civilizație comun. „Celulele“ Occidentului n-au participat în egală măsură la edificarea lumii moderne. Anumite nuclee și linii de forță (și ele variabile de la o epocă la alta) au structurat și au dinamizat regiunea. Când se vorbește despre rolul specific al Occidentului, nu e vorba, uniform, de Occident „în întregul său“; e vorba însă de un tip de evoluție care s-a manifestat exclusiv în perimetrul său.

Cât despre frontiera dintre Occident și restul Europei, e clar că nu putem vorbi despre o linie trasată riguros, ca

3. Emmanuel Le Roy Ladurie (cu colaborarea lui Paul Dumont și a lui Michel Demonet), „Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale (1819-1830)“, *Annales E.S.C.*, iulie-august 1976, articol reluat în culegerea sa *Le territoire de l'historien*, vol. II, Paris, 1978, pp. 98-135.

fostul *limes* al Imperiului Roman. Cele două Europe sunt separate de o zonă de tranziție, și tocmai la asta poate servi conceptul de Europă Centrală (ceea ce ar „spori“ numărul de Europe de la două la trei).

Cea mai vizibilă dintre liniile de demarcație este aceea care separă Europa catolică – catolică și protestantă începând din secolul al XVI-lea – de Europa ortodoxă. Această linie nu e, nici ea, absolut riguroasă; comunități mai mult sau mai puțin numeroase aparținând confesiunilor occidentale coexistă, dincolo de traseul ei, cu populațiile ortodoxe majoritare (astfel, în Transilvania, ungurii și germanii, catolici și protestanți, au format mult timp elita dominantă în fața unei țărănime române ortodoxe; la fel, în Ucraina, nobilimea poloneză; mai târziu, o parte din ucrainenii și din românii transilvăneni au trecut la Biserica Catolică, păstrându-și însă, ca „uniți“, un specific al lor). În pofida acestor aproximații, „fractura“ confesională rămâne, din punct de vedere istoric, cea mai evidentă și mai durabilă dintre toate liniile pe care-am fi îndreptățiți să le trasăm de-a lungul continentului. Desigur, ea nu explică totul, nici pe departe; însă oricum explică mult. Religia nu poate fi redusă la dimensiunea ei teologică; orice complex religios definește un sistem de civilizație. Chiar și comportamentul „desacralizat“ din zilele noastre continuă să fie purtătorul unei moșteniri culturale ce-și are originea într-o epocă marcată de credință; reciproca, de altfel, e la fel de adevărată: Bisericile s-au modelat și ele după mediul socio-cultural înconjurător. Astfel, când vorbim de o Europă catolică, de o Europă protestantă și de o Europă ortodoxă, aceste sintagme depășesc cu mult sensul strict confesional, desemnând ansambluri istorice specifice.

În căutarea Europei Centrale

EUROPA CENTRALĂ ESTE UN CONCEPT ce pare să scape oricărei definiții riguroase. Această imprecizie derutantă (de la un autor la altul, cele mai multe țări ale continentului au fost „anexate“ acestei regiuni deosebit de elastice) este alimentată de un amestec de criterii contradictorii. La origine, conceptul are o amprentă germanică (*Mitteleuropa*) și un sens geopolitic bine determinat.⁴ Trebuia delimitată o zonă de hegemonie germană în mijlocul unui continent dominat de Franța și Anglia la vest, și de Rusia la est. Între 1815 și 1848, Metternich a pus în centrul proiectului său politic structurarea unui spațiu plasat sub controlul Imperiului austriac, înglobând Confederația germanică și teritoriile italiene. În aceeași epocă, economistul Friedrich List visa un vast ansamblu economic, sau chiar un stat federal reunind în jurul nucleului german un teritoriu mult mai întins, în care figurau nu numai posesiunile Habsburgilor, ci și Danemarca, Olanda și Belgia. În cele din urmă, Bismarck a realizat, în 1871, un Imperiu german în versiune „redușă“, în jurul monarhiei prusace și fără Austria; puțin mai târziu, alianța încheiată între Germania și Austro-Ungaria (1879) a fost totuși de natură să confere o fizionomie mai precisă blocului „puterilor centrale“, care, în timpul Primului Război Mondial, s-au înfruntat în același timp cu Vestul și cu Estul (Franța, Marea Britanie, Rusia).

În plan teoretic, cartea geografului german Joseph Partsch, *Mitteleuropa*, apărută în 1904, a propus un sens precis pentru acest termen; *Mitteleuropa* era, după el, spațiul în care cultura germanică reprezenta liantul principal, elementul susceptibil să creeze o solidaritate economică și politică. A

4. O bună prezentare a acestui proiect geopolitic, în cartea lui Jacques Droz, *L'Europe Centrale. Evolution historique de l'idée de „Mitteleuropa“*, Paris, 1960.

urmat, în 1915, în plin război, cartea lui Friedrich Naumann cu același titlu, *Mitteleuropa*, care a cunoscut un mare succes în Germania. Naumann propunea constituirea unui „super-stat“ pe baze federale, pentru a ridica Europa Centrală la același nivel de putere ca Imperiul britanic, Statele Unite și Rusia; Germania și Austro-Ungaria trebuiau unite într-o singură construcție politică, în care elementul germanic, fără să fie singurul, ar fi reprezentat desigur factorul demografic, politic, economic și cultural dominant în raport cu micile națiuni (ungurii, slavii...) care ar fi completat ansamblul. Proiectul se dezvoltase pe fondul unei dialectici contradictorii, combinând frustrările germane (națiune „blocată“ de Franța la vest, de Rusia la est, de Anglia pe mări și pe celelalte continente) cu un sentiment de putere din ce în ce mai pronunțat, rezultat din dezvoltarea impetuoasă a Reichului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX (amestec care va sta la originea Primului Război Mondial).

Acest proiect s-a năruit odată cu înfrângerea Germaniei și dezagregarea Austro-Ungariei în 1918, ceea ce a determinat o reelaborare a conceptului, reluat pe cont propriu de țările desprinse din fosta Europă Centrală cu dominantă germanică. În perioada interbelică, o anumită viziune a Europei Centrale reunea țările mici: Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Austria..., apărute sau extinse în urma în urma destrămării Imperiilor (Austro-Ungaria, dar și, parțial, Germania și Rusia). Față de proiectul german anterior, era o deplasare spre est. Trebuia conferită o anumită coerență, sau măcar o anumită identitate unui spațiu fărămițat, situat între Germania și Rusia, și care amenința să creeze un efect de vid în favoarea celor doi mari vecini. Dezastrul s-a produs efectiv și astfel a început al Doilea Război Mondial (anexarea Austriei și a Cehoslovaciei, împărțirea Poloniei între Germania și Rusia). Obiectivele germane erau de data asta mult mai ambițioase; Hitler voia să ștergă „limitările“ Europei

Centrale pentru a cuceri un spațiu mai vast și a controla întregul continent. Prăbușirea Reichului nazist a lăsat cale liberă expansiunii sovietice; din Europa Centrală, înghițită de Armata Roșie, n-a rămas nimic. Comunizate și satelizate, țările din regiune și-au continuat deriva geopolitică, integrându-se pur și simplu în Europa de Est; astfel, Estul și-a făcut loc în inima continentului, înaintând chiar în spațiul occidental. Ideologia a fost mai puternică decât geografia și o mie de ani de istorie. Praga, oraș de factură occidentală (de factură germană, am spune, cu riscul de a ne exprima încorect politic), a devenit astfel una dintre capitalele Estului, spre deosebire de Viena, situată geografic mai la est, dar care din punct de vedere politic a avut șansa de a rămâne în Vest. La Berlin, caz extrem, un zid (la propriu) separa cele două puncte cardinale, fără să lase nici o șansă, nici un spațiu, unei Europe Centrale. Termenul revine totuși în ultimii ani ai comunismului sub pana intelectualilor cehi, polonezi și unguri, ca alternativă culturală și politică la Europa de Est, anexată Imperiului sovietic; această revenire la viață a unui vechi concept prefigura căderea regimului și reunificarea continentului. Sfârșitul comunismului a declanșat un proces invers celui care îi însoțise instaurarea: Europa Centrală, reinventată, s-a lărgit considerabil spre est, înglobând țări care tradițional aparțineau Europei răsăritene, cuvântul „Est“ fiind total compromis din cauza comunismului și amintirii blocului sovietic; astfel, Bucureștiul și Sofia au devenit orașe ale Europei Centrale, mai apropiate de Occident decât erau Praga și Berlinul de Est cu câțiva ani înainte. Europa de Est e lăsată fără regrete rușilor, popoarele din regiune nemaivoid să se recunoască în această parte a continentului.⁵

5. Despre contururile actuale ale Europei Centrale, vezi Timothy Garton Ash: „Does Central Europe Exist?“, text datat 1986 și reluat în culegerea sa *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, New York, 1989, ediție nouă, Londra, 1999; de același autor,

Iată o istorie ce spune mult despre geopolitica europeană și avaturile ideologice ale unui concept. În schimb, în termeni de civilizație, nu spune nimic convingător. Structurile socio-culturale și frontierele civilizației n-au mare lucru în comun cu această Europă Centrală cu geometrie variabilă, care crește sau descrește, se deplasează pe hartă, dispăre și reînvie în funcție de evoluțiile politice, proiectele naționale sau imperiale și jocurile ideologice.

Există totuși o Europă Centrală care să poată fi definită prin factori mai obiectivi? Răspunsul este afirmativ, cu condiția, încă o dată, să nu cerem unui concept să acopere complet și fără nici o aproximație o realitate istorică diversificată și complexă. În termeni de „structuri”, Europa Centrală s-ar prezenta, în concordanță cu numele ei, ca un spațiu intermediar, o zonă de tranziție între civilizația occidentală și Europa de Est. Prin caracteristicile sale, ea ține, în mod aproape egal, de ambele părți ale continentului. În Evul Mediu și la începutul epocii moderne, două țări, care cunoscuseră o extindere considerabilă, acopereau cea mai mare parte a regiunii, de la Marea Baltică la Marea Adriatică: Polonia (cu Lituania și o bună parte din Ucraina) și Ungaria (care mai îngloba Croația, Slovacia și Transilvania). Erau țări de confesiune catolică (sau parțial catolice la hotarele lor orientale), și prin urmare de cultură latină, fiind astfel legate de Occident. De asemenea, structura lor instituțională urma în bună măsură modelul occidental. Dar, pe de altă parte, țesătura socio-economică prezenta similitudini cu Europa de Est, mai ales printr-o dominantă și persistentă fizionomie rurală, prin ponderea masivă a latifundiilor și

despre aceeași regiune, *History of the Présent. Essays, sketches and despatches from Europe in the 1990s*, 1999; traducere românească: *Istoria prezentului. Eseuri, schițe și relatări din Europa anilor '90*, Polirom, Iași, 2002.

prolungirea, chiar agravarea șerbiei în plină epocă modernă; în schimb, dezvoltarea vieții urbane a fost mai lentă și mai limitată decât în Vest, unde orașele și burghezia se remarcă încă de la sfârșitul Evului Mediu ca vectori ai unei noi configurații sociale și ai unor noi mentalități; pe scurt, în contrast cu suprastructura occidentalizantă, o bază conservatoare și o evoluție istorică mai puțin dinamică decât în Occident.⁶ Marginile orientale ale Imperiului germanic aparțineau aceleiași zone. Boemia prezenta totuși un profil mai occidental decât Ungaria și Polonia. În schimb, Prusia și Brandenburg au rămas mult timp țări agrare, dominate de o aristocrație rurală și războinică și păstrând șerbia până la începutul secolului al XIX-lea (a fost neșansa Germaniei de a-și înfăptui unitatea politică sub egida Prusiei, statul cel mai puternic, desigur, însă târziu – și incomplet – intrat în modernitate).

Industrializarea secolului al XIX-lea taie Europa de-a lungul unei linii care urmează în general frontiera orientală a Germaniei, Austriei și Boemiei (cea din urmă devine către 1900 una dintre regiunile cele mai industrializate din Europa, oricum cea mai avansată economic din Imperiul Habsburgic; structural, ea trecuse în Vest). Rămân închise în condițiile specifice ale Europei Centrale țările sau regiunile de cultură occidentală mai puțin angajate în revoluția industrială (privind spre Vest din punct de vedere cultural, dar economic mai apropiate de Est): țările baltice, Polonia, Slovacia, Ungaria, Transilvania, Slovenia, Croația...

Iată așadar o Europă tripartită, în care zona intermediară servește într-un fel de liant, dar în același timp separă și

6. O pertinentă analiză comparată a Europei occidentale, centrale și răsăritene, la istoricul ungar Jenő Szücs, *Les trois Europes*, Paris, 1986; traducere românească: *Trei regiuni istorice europene*, în István Bibó și Jenő Szücs, *Între Occident și Răsărit*, Editura T3, Sfântu Gheorghe, 1999.

mai net Vestul de Est: două Europe care mult timp au urmat căi istorice diferite.

Caruselul interpretărilor

ISTORIA NU SE MULȚUMEȘTE să înregistreze faptele. Are ambiția să descifreze cauzele. În fond, singularitatea Occidentului printre celelalte civilizații e lucrul cel mai evident. Dar cum se explică această singularitate? Cum să identificăm rotițele mecanismului care a propulsat Occidentul ca agent favorit al unei faze noi din evoluția umanității?

Întrebări legitime, răspunsuri dificile. Istoria scapă oricărei interpretări exhaustive și definitive. Complexitatea ei o depășește cu mult pe cea a mișcării planetelor, motiv pentru care nu va exista niciodată un Newton al istoriei. Înlănțuirea faptelor istorice nu ascultă de același tip de ordine. Iar asta din mai multe motive. Mai întâi, mulțimea factorilor – aproape o infinitate – care intră în joc; sigur, importanța lor nu e aceeași, dar nici o metodologie nu ne permite să hotărâm, consensual și irefutabil, care-i mai important și care mai puțin. Istoria nu e o știință experimentală, capabilă să intervină în parametrii trecutului, fixându-le importanța și funcția în ansamblu. Orice judecată privind „cauzele” rezultă dintr-o operație pur intelectuală, inevitabil abstractă, și prin urmare subiectivă sau oricum foarte dependentă de un context cultural. Fiecare perioadă și fiecare școală istorică procedează în felul ei. Interpretările își adaugă noi elemente, accentele se deplasează, scenariile se înmulțesc. Studiul trecutului trece prin prezent, și de fapt e privirea – sau mai exact privirile, numeroasele priviri ale prezentului asupra trecutului. Istoria presupune o variabilitate culturală și ideologică, care de altfel e farmecul ei, dar care poate fi derutantă.

Să privim spre anul 1900, o epocă în care Occidentul domina singur lumea. Ce explicație se propunea pentru

formidabila sa carieră? Existau mai multe, combinate într-un fel sau în altul. Rasa figura la loc de cinste. Superioritatea albilor părea aproape o axiomă, suficientă pentru a explica avansul Europei. Dar apăruse teoria că nici albii nu erau chiar egali între ei. Preeminența Europei nord-vestice se putea astfel explica prin superioritatea rasială a nordicilor (sau arienilor, în jargon rasist specific). Mediul natural era și el un argument apreciat; sub acest aspect, Europa – cu clima ei temperată și armonia peisajului – se prezenta mai bine decât celelalte părți ale lumii. Cei doi factori mergeau adesea mână în mână: un mediu mai favorabil combinat cu un fond biologic mai evoluat. Strălucita civilizație greco-romană, temelie a Europei moderne, nu lipsea nici ea din argumentație, și nici creștinismul și superioritatea lui asupra celorlalte religii. Teza lui Max Weber privind *Etica protestanță și spiritul capitalismului* (1904–1905) propune o nouă linie de demarcație, de natură religioasă și cu efecte economice, pe harta Occidentului însuși. În această nouă perspectivă, protestanții erau mai bine situați pentru a intra în modernitate decât catolicii (ortodocșii, se pare, stăteau cel mai prost).

Aceste interpretări exprimau, în spiritul epocii, sentimentul de superioritate al europenilor, al Occidentului în particular, și mai ales al părții sale nordice (mai mult blondă, din punct de vedere rasial, și mai mult protestantă din punct de vedere religios și cultural). În zilele noastre, jocurile se fac altfel, din motive atât științifice cât și ideologice. Ierarhia rasială, incorectă politic după excesele comise în numele ei, păcătuiește și printr-un deficit de credibilitate științifică. Se poate pretinde că italienii erau mai inteligenți decât britanicii în timpul Renașterii și mai puțin inteligenți în timpul revoluției industriale? Predispozițiile intelectuale pot fi măsurabile la scara unor populații întregi? Unii psihologi și statisticieni americani continuă s-o creadă și propun clasificări derutante ale grupelor etnice și rasiale în funcție de „coeficientul intelectual” (Q.I.). În anii 1920, acest gen